

MARIA TKOCZ

Uniwersytet Śląski, Katowice, Polska • University of Silesia, Katowice, Poland

Tradycyjny okręg przemysłowy z perspektywy 25-lecia funkcjonowania w gospodarce rynkowej w Polsce. Przykład Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego

A traditional industrial district from the perspective of 25 years of functioning in a market economy in Poland. An example of the Upper Silesian Industrial District

Streszczenie: Głębokie zmiany strukturalne w gospodarce, a szczególnie w przemyśle krajów wysoko rozwiniętych, wywołane przez innowacje technologiczne, organizacyjne oraz globalizację gospodarki, pozostawiły na marginesie światowej ekspansji tradycyjne regiony przemysłowe. Wymagały one całkowitej restrukturyzacji, ponieważ cechowała je monofunkcyjność gospodarki. Do takich regionów zalicza się Górnośląski Okręg Przemysłowy (GOP), którego proces restrukturyzacji rozpoczął się dopiero w okresie transformacji gospodarczej Polski, czyli po roku 1989. W artykule podjęto problematykę funkcjonowania tego największego okręgu przemysłowego w Polsce w okresie 25-lecia gospodarki rynkowej, od roku 1988 do 2013, przy czym analizie poddano najbardziej uprzemysłowioną, centralną część GOP, pretendującą aktualnie do roli metropolii Silesia, a obejmującą 14 miast: Bytom, Chorzów, Dąbrowę Górniczą, Gliwice, Jaworzno, Katowice, Mysłowice, Piekary Śląskie, Rudę Śląską, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice, Tychy i Zabrze. W artykule skoncentrowano się na zmianach liczby pracujących, zwłaszcza w przemyśle, i określeniu przyczyn tych zmian. Szczegółowej analizie poddano funkcjonowanie tradycyjnych sektorów gospodarki GOP, jak górnictwo węgla kamiennego i hutnictwo żelaza. W kontekście zmniejszającej się roli wymienionych branż w gospodarce regionu podjęto próbę określenia, jakie nowe dziedziny wytwórczości pojawiły się w regionie i czy petryfikują one dotychczasową strukturę, czy też wpływają na jej dywersyfikację.

Abstract: Profound structural changes in the economy, and especially in the industry of highly developed countries, triggered by technological organisational innovation, as well as globalization of the economy, have left traditional industrial regions on the margin of global expansion. They had required deep restructuring because it was characterized by mono-functionality of the economy. These regions include the Upper Silesian Industrial Region, the restructuring process of which began in the period of the Polish economic transformation after 1989. The article discusses the functioning of the largest industrial district in Poland during the 25 years of the market economy, from 1988 to 2013, the analysis was conducted on the most industrialized central part of the GOP, currently pretending to the role of the metropolis Silesia, and covering 14 cities: Bytom, Chorzów, Dąbrowę Górniczą, Gliwice,

Jaworzno, Katowice, Mysłowice, Piekary Śląskie, Rudę Śląską, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice, Tychy and Zabrze. The article is focused on the changes in the number of employees, especially in the industry, and identify the causes of these changes. GOP traditional industries such as mining and iron were analysed in detail. In the context of decreasing role of these sectors in the regional economy, an attempt was made to identify new areas of production which occurred in the region and whether they petrify the previous structure or affect its diversification.

Słowa kluczowe: 25 lat; gospodarka rynkowa; górnictwo; hutnictwo; okręg przemysłowy; przemysł samochodowy; struktura gospodarki

Key words: 25 years; automotive industry; coal mining; economic structure; industrial district; iron; market economy

Otrzymano: 26 stycznia 2015

Received: 26 January 2015

Zaakceptowano: 23 lipca 2015

Accepted: 23 July 2015

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Tkocz, M. (2015). Tradycyjny okręg przemysłowy z perspektywy 25-lecia funkcjonowania w gospodarce rynkowej w Polsce. Przykład Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 29(4), 112–126.

WSTĘP

Pojęcie okręgu przemysłowego pojawiło się w XIX wieku w związku z rewolucją przemysłową, która zapoczątkowała w Europie proces industrializacji. Upowszechniło się ono we wszystkich krajach objętych tym procesem, chociaż posługiwano się zamiennie innymi terminami, jak obszar czy region przemysłowy. Według publikacji GUS pt. *Delimitacja okręgów przemysłowych* „okręg przemysłowy jest formą aglomeracji przemysłowej, w której działalność przemysłowa koncentruje się w większej liczbie położonych w pobliżu i wzajemnie powiązanych miejscowości (ośrodkach przemysłowych), reprezentujących łącznie duży potencjał produkcji. Powiązania występują w zakresie zaopatrzenia, produkcji, zbytu oraz codziennych dojazdów do pracy w przemyśle” (1982: 3). Podobnie definiują to pojęcie autorzy podręcznika *Geografia gospodarcza. Przewodnik do ćwiczeń*. Ich zdaniem „okręg przemysłowy to zgrupowanie kilku ośrodków przemysłowych na stosunkowo niewielkim obszarze i o stosunkowo dużym łącznym potencjale produkcyjnym, przy czym ośrodki te są ze sobą powiązane różnymi relacjami, zarówno poziomymi, jak i pionowymi” (Czapliński, Rachwał, Tobolska, Ułiszak, 2013: 122–123).

Okręgi przemysłowe stanowiły przedmiot zainteresowań badaczy głównie w okresie PRL-u, co wiązało się ściśle z ich wiodącą rolą w procesie uprzemysławiania w latach gospodarki centralnie planowanej. Jedną z ostatnich konferencji, na której podnoszono problematykę okręgu przemysłowego w aspekcie akademickiego kształcenia nauczycieli geografii, była konferencja zorganizowana przez Instytut Geografii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie w grudniu 1988 roku.

W okresie transformacji ustrojowej problematyka starych okręgów przemysłowych była rzadko podejmowana. Wyjątek stanowi opracowanie W. Gierańczyk i A. Stańczyka (2002). Wiązało się to m.in. z zakwestionowaniem tradycyjnego założenia o korzyściach aglomeracji, a przede wszystkim z faktem upadku, likwidacji i restrukturyzacji wielu branż przemysłu (Tkocz, 2008). Pojawiły się także nowe formy organizacji produkcji przemysłowej, jak sieci przemysłowe, grona czy też klastry, specjalne strefy ekonomiczne (Kłosowski, 2008; Smętkowski, 2008). Wraz z przechodzeniem od fazy industrialnej, przez postindustrialną, do fazy informacyjnej rozwoju cywilizacyjnego, zmieniał się charakter działalności przemysłowej, co przejawiało się w procesach serwicyzacji przemysłu, eksternalizacji działalności przemysłowej typu outsourcing (Gierańczyk, 2008), przejściu od korzyści skali do korzyści różnorodności, zmianach w zakresie czynników lokalizacyjnych (Stryjakiewicz, 1999; Ziolo, 2008). Ponadto na przemiany w przemyśle wywarły wpływ procesy globalizacyjne (Maśloch, 2013; Rachwał, 2003; Tobolska, 2006), głównie przejęcie wielu zakładów przez kapitał światowy (Domański, 2001; Śleszyński, 2007; Lizak, 2009; Ziolo, 2009; Rachwał, 2010; Tkocz, Żydzik, 2010; Ziolo, Rachwał, 2006), a od 2004 roku także procesy związane z integracją europejską (Rachwał, 2010; Gierańczyk, Rachwał, 2012; Rachwał, Wiedermann, Kilar, 2009).

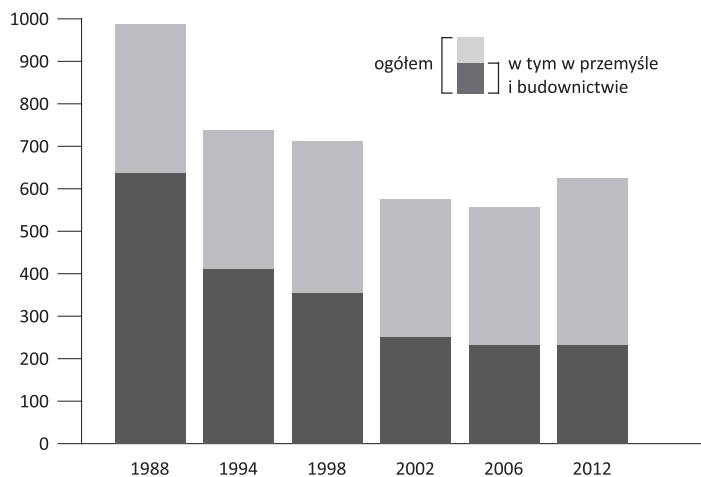
W niniejszym artykule podjęto problematykę funkcjonowania największego w Polsce okręgu przemysłowego w okresie 25-lecia gospodarki rynkowej, przy czym analizie poddano najbardziej uprzemysłowioną centralną część GOP, pretendującą aktualnie do roli metropolii Silesia, a obejmującą 14 miast: Bytom, Chorzów, Dąbrowę Górniczą, Gliwice, Jaworzno, Katowice, Mysłowice, Piekary Śląskie, Rudę Śląską, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice, Tychy i Zabrze (Dulias, Hibszer, 2008). W artykule skoncentrowano się na zmianach w liczbie pracujących, zwłaszcza w przemyśle, zmianach w funkcjonowaniu tradycyjnych sektorów GOP, jak górnictwo i hutnictwo oraz rozwoju nowych dziedzin wytwórczości. Podstawowym materiałem źródłowym były roczniki statystyczne województwa katowickiego i śląskiego oraz materiały uzyskane z kopalń, a także publikacje „Nowego Przemysłu”.

ZMIANY LICZBY PRACUJĄCYCH

W końcowym okresie gospodarki określanej mianem nakazowo-rozdzielczej w GOP pracowało łącznie 989,4 tys. osób, w tym w sektorze drugim obejmującym przemysł i budownictwo – 626 tys. osób, czyli 63,2% (ryc. 1). W latach 1988–2012 liczba pracujących ogółem obniżyła się do 619,2 tys., czyli o 37,4%, natomiast w sektorze drugim do 224,5 tys., czyli o 64,1%. Dynamika spadku pracujących w sektorze drugim była znacznie wyższa od spadku pracujących ogółem¹. O ile w 1988 roku udział sektora drugiego w ogólnej liczbie pracujących wyniósł 63,3%, to w 2012 roku było to tylko 36% (ryc. 2). W 1989 roku,

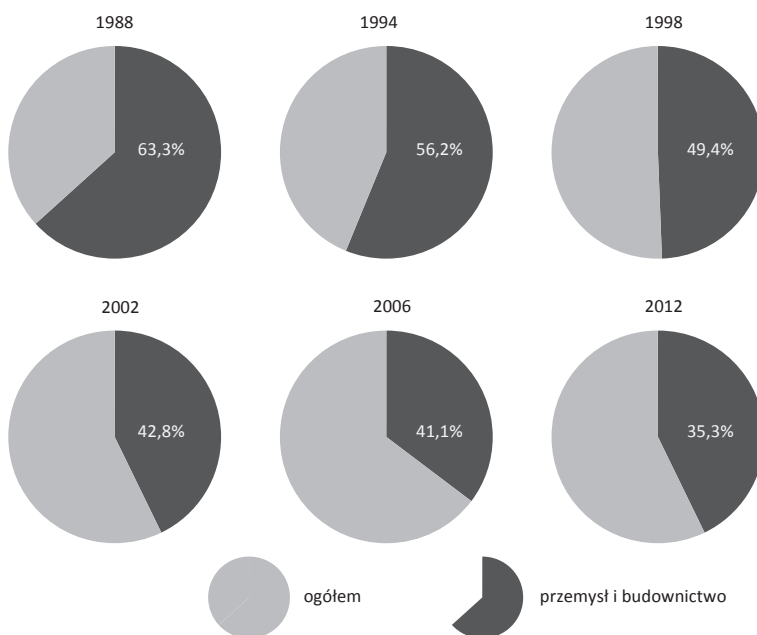
¹ Dane nie w pełni porównywalne. W latach 1994–1998 w ogólnej liczbie pracujących nie uwzględniano podmiotów o liczbie pracowników do 5 osób, zaś od 1999 roku do 9 osób. Ponadto kategoria „pracujący” nie jest tożsama kategorii „zatrudnieni” obowiązującej w statystyce przed 1989 rokiem. Informacje statystyczne grupowane metodą przedsiębiorstw.

Ryc. 1. Pracujący ogółem i w sektorze drugim w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym w latach 1988–2012 (w tys.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznika statystycznego województwa katowickiego* (1989, 1995, 1999) i *Województwa śląskiego...* (2003, 2007, 2013)

Ryc. 2. Udział sektora drugiego w strukturze pracujących ogółem w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym w latach 1988–2012

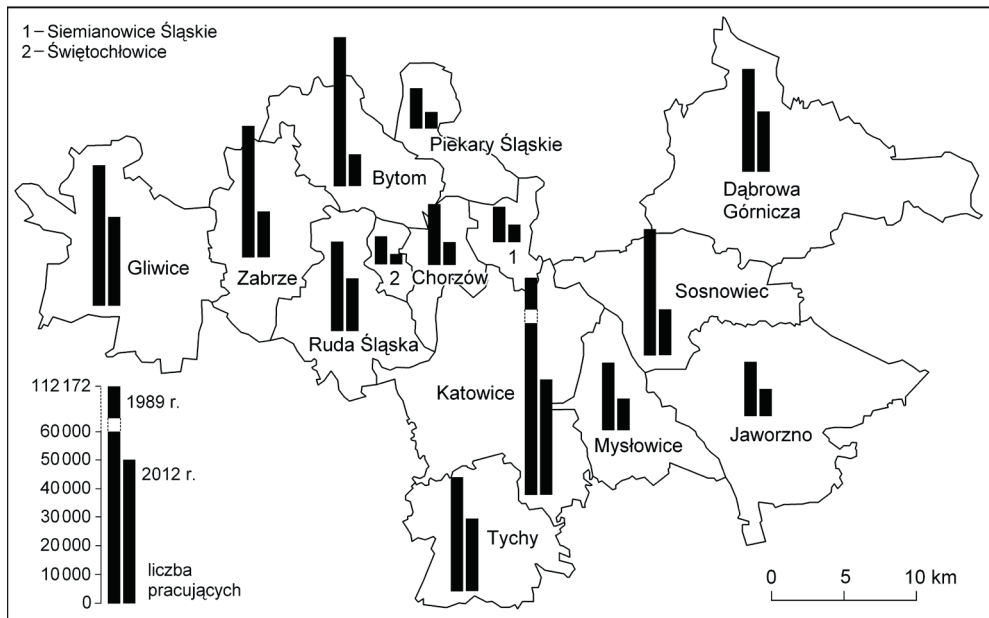

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznika statystycznego województwa katowickiego* (1989, 1995, 1999) i *Województwa śląskiego...* (2003, 2007, 2013)

zamykającym okres gospodarki nakazowo-rozdziałowej, największym ośrodkiem przemysłowym GOP, biorąc pod uwagę liczbę zatrudnionych w przemyśle, były Katowice, skupiające 112 tys. pracujących w samym tylko przemyśle. Kolejne ośrodki to Bytom, Gliwice, Zabrze i Sosnowiec, czyli największe miasta okręgu. Łącznie w GOP pracowało w samym przemyśle 510 tys. osób, co stanowiło 52,5% ogólnej liczby pracujących w okręgu (tab. 1).

Przemysł odgrywał dominującą rolę w 11 ośrodkach, spośród których sześć można określić jako monofunkcyjne, gdyż udział przemysłu przekraczał w nich 2/3 ogólnej liczby zatrudnionych. Były to: Dąbrowa Górnicza, Jaworzno, Mysłowice, Piekary Śląskie, Ruda Śląska i Zabrze. W kolejnych pięciu ośrodkach udział przemysłu wahał się w granicach 50–63%. Były to miasta: Bytom, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice, Tychy. Tylko w trzech miastach, czyli w Chorzowie, Gliwicach i Katowicach, udział przemysłu nie przekroczył połowy zatrudnionych (ryc. 3).

Ryc. 3. Pracujący w przemyśle w miastach Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego w roku 1989 i 2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznika statystycznego województwa katowickiego* (1989, 1995, 1999) i *Województwa śląskiego...* (2003, 2007, 2013)

Po blisko 25 latach transformacji gospodarki nadal największym ośrodkiem przemysłowym GOP pozostają Katowice, skupiające 40 tys. pracujących w przemyśle miasta. Kolejne miasta, koncentrujące od 20 do 30 tys. osób, to Gliwice, Tychy i Dąbrowa Górnicza, natomiast w pięciu dalszych, czyli w Rudzie Śląskiej, Zabrzu, Sosnowcu, Bytomiu i Mysłowicach, w przemyśle pracuje 10–20 tys. osób. Najmniejszym ośrodkiem pozostały Świętochłowice, w których w przemyśle pracuje poniżej 3 tys. osób. Zmiany w tym zakresie dobrze oddaje wskaźnik pracujących w przemyśle na 1 km² powierzchni miasta (ryc. 4).

Tab. 1. Zatrudnieni w przemyśle w miastach Górnośląskiego Związku Metropolitalnego w 1989 roku

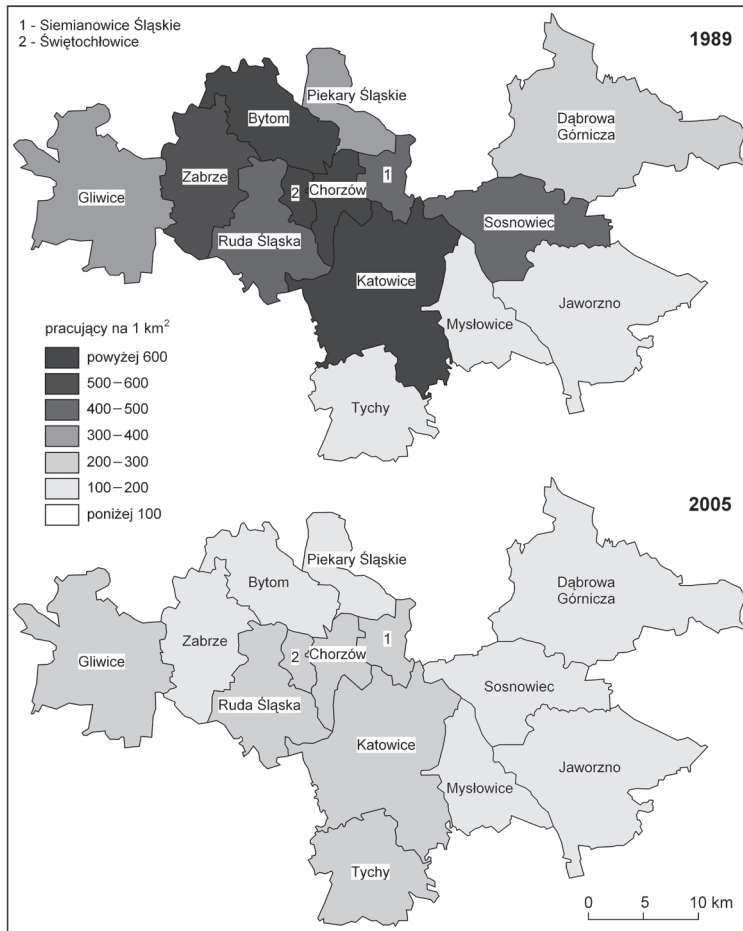
Miasto	Ogółem	% zatrudnionych w mieście	w tym w górnictwie węgla kamiennego		w hutnictwie żelaza	
			ogółem	w % pracujących w przemyśle	ogółem	w % pracujących w przemyśle
Bytom	52 322	60,8	27 826	53,2	6 611	12,6
Chorzów	21 156	41,7	3 195	15,1	9 964	47,1
Dąbrowa Górnicza	35 927	67,2	4 380	12,2	19 920	55,4
Gliwice	48 864	49,3	15 488	31,7	4 304	8,8
Jaworzno	18 513	68,6	12 821	69,3	–	–
Katowice	112 172	36,0	35 039	31,2	9 060	8,1
Mysłowice	23 318	71,7	12 825	55,0	–	–
Piekary Śląskie	13 737	70,0	10 237	74,5	–	–
Ruda Śląska	31 382	69,1	26 751	85,2	3 465	11,0
Siemianowice Śląskie	12 437	58,8	6 468	52,0	3 462	27,8
Sosnowiec	43 796	58,0	21 533	49,2	4 573	10,4
Świętochłowice	9 663	57,5	3 643	37,7	3 995	41,3
Tychy	39 862	62,8	21 403	53,7	–	–
Zabrze	46 494	66,8	26 547	57,1	2 609	5,6
razem	509 644	52,5	228 177	44,8	67 963	13,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie *Rocznika statystycznego województwa katowickiego 1991* (opracowanie metodą przedsiębiorstw), *Rocznika statystycznego kopalń węgla kamiennego 1991* (opracowanie wg kopalń) oraz materiałów źródłowych z hut

O ile w 1989 roku wskaźnik ten w 10 miastach przekroczył wartość 300 osób, a w czterech nawet 600 pracujących na 1 km² (Katowice, Świętochłowice, Chorzów, Bytom), to w połowie pierwszej dekady XXI wieku żadne z miast GOP nie uzyskało takich wielkości (ryc. 4). Najwyższą wartość, powyżej 200 osób, uzyskało siedem miast, w tym pięć powyżej 250 osób pracujących na km² (Chorzów, Katowice, Ruda Śląska, Świętochłowice i Tychy). Jedyńm ośrodkiem, w którym nastąpił wzrost wskaźnika, były Tychy. Główną tego przyczyną były zmiany powierzchni miasta oraz nowe inwestycje przemysłowe na obszarze Katowickiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej, której część terenów znajduje się w granicach administracyjnych Tychów.

W konkluzji można stwierdzić, że główne przyczyny spadku zatrudnienia w okręgu, podobnie jak w całej Polsce, to:

- wprowadzenie zasad gospodarki rynkowej, zwłaszcza terapii szokowej Balcerowicza,
- przekształcenia własnościowe i likwidacja zakładów niepotrafiących dostosować się do gospodarki rynkowej,
- przejęcie przez kapitał zagraniczny wielu zakładów i związana z tym redukcja zatrudnienia,
- restrukturyzacja dużych przedsiębiorstw państwowych i wydzielenie z ich struktur organizacyjnych firm niezwiązanych z podstawową działalnością,

Ryc. 4. Pracujący na 1 km² w miastach Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego w latach 1989 i 2005

Źródło: Tkocz (2008: 215)

- wprowadzenie nowych technologii w procesach produkcyjnych,
- wprowadzenie nowych zasad organizacji pracy,
- przejście niektórych firm produkcyjnych w sferę usług dla przedsiębiorstw.

ZMIANY W GÓRNICTWIE WĘGLA KAMIENNEGO

W strukturze przemysłu Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego wiodącą rolę odgrywało górnictwo węgla kamiennego i hutnictwo żelaza. W 1989 roku w 38 kopalniach węgla kamiennego w miastach GOP pracowało 228,2 tys. osób, czyli 44,8% ogółu zatrudnionych w przemyśle (tab. 1) i 23,5% zatrudnionych ogółem. W największym ośrodku górniczym, Katowicach, w sześciu kopalniach węgla kamiennego pracowało ponad 35 tys. osób. Nieco

mniejszymi ośrodkami były: Bytom, Ruda Śląska, Zabrze, Sosnowiec oraz Tychy, w granicach których działały dwie kopalnie: Piast i Ziemowit. Kopalnie te, zlokalizowane w peryferyjnych dzielnicach Tychów, Bieruniu i Lędzinach, w wyniku restytuowania praw miejskich przez wymienione miejscowości, znalazły się od 1991 roku poza granicami administracyjnymi miasta Tychy. Ośrodkami górniczymi z dwiema kopalniami były także Gliwice, Jaworzno, Mysłowice i Piekary Śląskie, natomiast w każdym z pozostałych miast, czyli w Chorzowie, Dąbrowie Górniczej, Siemianowicach Śląskich i Świętochłowicach funkcjonowała jedna kopalnia (tab. 2).

Tab. 2. Kopalnie węgla kamiennego w miastach Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego w roku 1989 i 2012

Ośrodki górnicze	Kopalnie			
	Liczba	1989	Liczba	2012
Bytom	6	Rozbark, Centrum, Miechowice, Szombierki, Powstańców Śląskich, Bobrek	1	Bobrek-Centrum
Chorzów	1	Barbara-Chorzów		
Dąbrowa Górnicza	1	Paryż		
Gliwice	2	Gliwice, Sośnica		
Jaworzno	2	Jan Kanty, Jaworzno	1	Tauron Wydobycie
Katowice	6	Katowice, Kleofas, Murcki, Wieczorek, Staszic, Wujek	3	Murcki-Staszic, Wieczorek, Wujek-Śląsk
Mysłowice	2	Mysłowice, Wesoła	1	Mysłowice-Wesoła
Piekary Śląskie	2	Andaluzja, Julian	1	Piekary
Ruda Śląska	5	Halemba, Pokój, Nowy Wirek, Śląsk, Wawel	2	Halemba-Wirek, Pokój, Bielszowice
Siemianowice Śląskie	1	Siemianowice		
Sosnowiec	4	Kazimierz-Juliusz, Sosnowiec, Niwka-Modrzejów, Porąbka-Klimontów	1	Kazimierz-Juliusz
Świętochłowice	1	Polska		
Tychy	2	Piast, Ziemowit		*
Zabrze	3	Pstrowski, Makoszowy, Zabrze-Bielszowice	2	Sośnica-Makoszowy, Siltech
Ogółem	38		12	

* Kopalnie Piast i Ziemowit w wyniku zmian administracyjnych znalazły się poza miastami zaliczanymi do GOP

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów z Katowickiego Holdingu Węglowego i Kompanii Węglowej

Obecnie na obszarze GOP funkcjonuje 12 kopalń (tab. 2). Pracuje w nich 43 700 osób, co oznacza ponad pięciokrotny spadek pracujących w górnictwie węglowym. W 1989 roku wszystkie kopalnie były zakładami państwowymi. Teraz dwie kopalnie są zakładami

prywatnymi. Są to: Siltech w Zabrze, powstała na bazie dawnej kopalni Pstrowski, oraz Tauron Wydobyte – dawna kopalnia Sobieski w Jaworznie należąca obecnie do grupy kapitałowej Tauron.

Pozostałe kopalnie zorganizowane są w dwóch strukturach. Pierwszą jest Katowicki Holding Węglowy (KHW) powstały w 1993 roku. Należało wówczas do niego 10 kopalń, spośród których obecnie funkcjonują cztery: Mysłowice-Wesoła w Mysłowicach oraz trzy w Katowicach: Wujek, Wieczorek i Mureki-Staszic, której początki eksploatacji sięgają 1740 roku. Kopalnia ta jest największa, o rocznym wydobyciu ok. 4 mln t i zatrudnieniu 6,5 tys. osób. Są to w większości kopalnie XIX-wieczne. Z holdingiem związana była także kopalnia Kazimierz-Juliusz – ostatnia czynna kopalnia we wschodniej części GOP, w tzw. Zagłębiu Dąbrowskim, która w 2014 roku została sprzedana za 1 zł + VAT spółce restrukturyzacji kopalń, która skupia kopalnie likwidowane. Założycielem i jedynym akcjonariuszem KHW jest Skarb Państwa, który w ciągu ostatnich 10 lat niewiele interesował się spółką. W tym miejscu należałoby dodać, że w ostatnich latach, dzięki funduszom unijnym, tereny po zlikwidowanych kopalniach Kleofas i Katowice zostały zrewitalizowane (Krzysztofik, Runge, Kantor-Pietraga, 2012). W miejscu pierwszej utworzono centrum handlowe Silesia City Center. Bardziej interesująca jest rewitalizacja obszaru po byłej kopalni Katowice – na tym terenie powstał nowoczesny obiekt będący siedzibą WOSPR, mieszczący jedną z najnowszych sal koncertowych na świecie oraz budynek Muzeum Śląskiego.

Drugą spółką węglową działającą w GOP, a także na obszarze Rybnickiego Okręgu Węglowego, jest Kompania Węglowa, powstała 1 lutego 2003 roku. W jej skład wchodziły wówczas 23 kopalnie funkcjonujące wcześniej w strukturze pięciu spółek węglowych: bytomskiej, gliwickiej, rudzkiej, rybnickiej i nadwiślańskiej. Aktualnie w GOP zlokalizowanych jest sześć kopalń należących do Kompanii. W większości z nich eksploatacja trwa od ponad dwóch wieków, toteż złoża są w dużym stopniu wyczerpane. Stąd proces sukcesywnej likwidacji kopalń drogą połączeń i stopniowego wygaszania (Heder, Tkocz, 2013). Łączenie kopalń spowodowało, że są one dużymi zakładami, zarówno pod względem wydobycia, jak i zatrudnienia, które kształtuje się od niecałych 3 tys. pracujących w Piekarach do 5 tys. w kopalni Sośnica-Makoszowy. Większość kopalń produkuje węgle energetyczne. Wszystkie kopalnie w centralnej części GOP, wyłączając kopalnie prywatne, są nierentowne. Najbardziej nierentowne są Bobrek-Centrum i Piekary. Do każdej tony węgla wydobytej w kopalni Bobrek-Centrum dopłaca się 150 zł. Zakład ten fedruje pod centrum Bytomia i stosuje podsadzkę, co generuje olbrzymie koszty. Pozostałe kopalnie, mimo że pracują na zawał, również są nierentowne (Dudała, 2014).

Trwające od blisko 25 lat działania restrukturyzacyjne nie doprowadziły do rentowności polskiego górnictwa, ograniczały się jedynie do redukcji liczby kopalń, zatrudnienia, eksportu. Jedynie w 2000 roku uzyskano dodatni jednostkowy wynik ze sprzedaży węgla. Z perspektywy 25 lat można stwierdzić, że górnictwo boryka się z tymi samymi problemami, co w początkach lat dziewięćdziesiątych XX wieku, przy ponad półtorakrotnym spadku wydobycia, blisko pięciokrotnym spadku pracujących i trzykrotnym spadku liczby kopalń. Poczawszy od końca lat dziewięćdziesiątych brak jest docelowej wizji funkcjonowania górnictwa w Polsce i całego systemu bezpieczeństwa energetycznego kraju.

Reasumując, można stwierdzić, że główne przyczyny upadku górnictwa węgla kamiennego w GOP to:

1) Liczne programy restrukturyzacji górnictwa (osiem) koncentrujące się na redukcji zdolności produkcyjnych (kopalń nie zawsze najbardziej nierentownych) oraz zatrudnienia bez perspektywicznej wizji funkcjonowania górnictwa w gospodarce narodowej Polski.

2) Funkcjonowanie kopalń nierentownych.

3) Niewielkie zainteresowanie właściciela, czyli Skarbu Państwa, zwłaszcza w ostatniej dekadzie, problemami funkcjonowania górnictwa.

4) Uzależnienie górnictwa od nacisku społecznego.

5) Wysoki udział – ok. 60% – kosztów osobowych w strukturze kosztów wydobycia.

6) Brak powiązań płac i wyników ekonomicznych.

7) Spadek cen węgla, aktualna cena (grudzień 2014) na tzw. benchmarku ARA wynosi 72–74 dol.

8) Niedostosowanie produkcji węgla do rynku, głównie nadmiar węgla energetycznego, przy niedoborze węgla opałowego dla odbiorców komunalnych.

9) Trudne warunki eksploatacji – 75% stanowią pokłady o miąższości do 3 m, duża głębokość zalegania zasobów – trudne warunki geotermiczne (średnia głębokość eksploatacji to ok. 650 m, w niektórych kopalniach poniżej 1000 m; duże zagrożenia naturalne – metan, tąpnięcia, woda).

10) 35% zasobów uwiązane w filarach ochronnych,

11) Brak środków na modernizację.

ZMIANY W HUTNICTWIE ŻELAZA

Hutnictwo żelaza w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym, podobnie jak górnictwo, ma wielowiekową tradycję. W końcowym okresie gospodarki centralnie planowanej na terenie GOP istniało 16 hut żelaza z 68 tys. pracowników, czyli było to 13,3% zatrudnionych w przemyśle (tab. 1). Największym ośrodkiem hutniczym była Dąbrowa Górnicza, w której zlokalizowane były dwie huty: największa inwestycja okresu Polski Ludowej – Huta Katowice oraz XIX-wieczna Huta Bankowa. Ośrodkami, gdzie funkcjonowały po dwie huty żelaza, były: Bytom z hutami Zygmunt i Bobrek, Chorzów z hutami Kościuszko i Batory, Gliwice z hutami Łabędy i Pierwszego Maja, Katowice z hutami Baildon i Ferrum, Sosnowiec z hutami Buczek i Cedler. W pozostałych ośrodkach hutniczych znajdowało się po jednym zakładzie: Pokój w Rudzie Śląskiej, Jedność w Siemianowicach Śląskich, Florian w Świętochłowicach i huta w Zabrze nazwana tak samo jak miasto.

Były to duże przedsiębiorstwa państwowe, z nadwyżką zatrudnionych. W największej w okręgu Hucie Katowice pracowało w 1989 roku nieco ponad 16 tys. osób, a w większości innych od 3 do 6,5 tys. osób. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku zdecydowana większość hut została przekształcona w spółki akcyjne, głównie w jednoosobowe spółki Skarbu Państwa. W ramach restrukturyzacji organizacyjnej z majątku hut wydzielono spółki niezwiązane z produkcją stali. Założenia restrukturyzacyjne polskiego hutnictwa zostały przyjęte w końcu 1992 roku. Rząd uznał, że restrukturyzacja będzie się odbywała ze środków

własnych hut, toteż część spółek inwestowała, co miało zapewnić im konkurencyjność. Te działania doprowadziły niektóre zakłady do upadłości, np. w przypadku huty Baildon, która zainwestowała w walcowanie stali wysokostopowej, produkując stal narzędziową nieosadzianą w realiach rynku, czy huty Jedność, która zainwestowała w walcownię ciągłą rur bez szwu, po czym została zlikwidowana.

Znaczące zmiany nastąpiły w hutnictwie w pierwszej dekadzie XXI wieku. Największa w GOP Huta Katowice, wraz z zakładami Florian w Świętochłowicach i Cedler w Sosnowcu, została sprzedana koncernowi Mittal Steel, należącemu do grupy kapitałowej Arcelor Mittal, największego producenta stali na świecie. Pozostałe huty zostały zrestrukturyzowane i w większości przekształcone w zakłady przetwórstwa hutniczego. Są to huty: Batory i Huta Królewska w Chorzowie (należąca od 2009 roku również do Arcelor Mittal), Huta Bankowa w Dąbrowie Górniczej, Łabędy w Gliwicach, Ferrum w Katowicach, Pokój w Rudzie Śląskiej, Buczek w Sosnowcu oraz huta w Zabrze. Niektóre zakłady zostały zlikwidowane bądź znajdują się w upadłości. Do takich należą huty Pierwszego Maja w Gliwicach, Zygmunt w Bytomiu, Jedność w Siemianowicach Śląskich, Baildon w Katowicach, Buczek, Łaziska oraz huta metali nieżelaznych w Katowicach-Szopienicach.

Huty polskie po restrukturyzacji stały się nowoczesnymi zakładami, dostosowującymi produkcję do potrzeb rynkowych. Zrealizowane inwestycje unowocześniły procesy produkcyjne oraz poprawiły jakość produktów. Jednak wykorzystanie ich mocy produkcyjnych kształtuje się na poziomie 63%, gdy w pozostałych krajach Unii Europejskiej na 75%. Spośród 16 samodzielnych zakładów działających w GOP w 1989 roku i zatrudniających 68 tys. osób obecnie działa 11 z ok. 8 tys. pracowników. Niektóre wchodzi w skład grup kapitałowych, jak wymieniony Arcelor Mittal, grupa Alchemia (Huta Bankowa i Batory) czy Severstal, do której należy wydzielona z upadłej huty Buczek część produkująca rury. Severstal jest powiązana kapitałowo z kombinatem hutniczym w Czerepowcach w Rosji. Inne działają samodzielnie, jak Ferrum, na giełdzie papierów wartościowych, jeszcze inne, jak Pokój, należą do spółek akcyjnych z mniejszościowym udziałem Skarbu Państwa (*Polski przemysł stalowy*, 2013).

Czynnikami ograniczającymi konkurencyjność w polskim hutnictwie są wyższe niż w krajach Unii Europejskiej obciążenia podatkowe, jak akcyza na energię elektryczną oraz koszty unijnej polityki klimatycznej, wysokie ceny gazu dyktowane przez PGNiG. Szansą może być realizacja przygotowanego przez Komisję Europejską tzw. Steel Action Plan. Jest to zestaw działań ukierunkowanych na ochronę przemysłu hutniczego w Europie. Plan posłużył władzom m.in. Hiszpanii, Włoch czy Wielkiej Brytanii do przygotowania własnych, lokalnych planów ochrony miejsc pracy w hutnictwie. Wszystkie te kraje od wielu miesięcy pracują nad rozwiązaniami legislacyjnymi i organizacyjnymi, których celem ma być poprawa poziomu konkurencyjności lokalnych sektorów hutnictwa stali. W Polsce tymczasem dopiero zapadła decyzja o tym, że taki plan będzie przygotowywany.

W konkluzji można stwierdzić, że w hutnictwie GOP nastąpiły istotne zmiany, przekształcające je w nowoczesną branżę przemysłową. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku miały miejsce zmiany własnościowe, polegające na przekształcaniu hut państwowych w spółki Skarbu Państwa oraz wyodrębnianiu z majątku hut spółek nieprodukcyjnych.

Zakłady zostały zmodernizowane z własnych środków, zlikwidowano przestarzałe technologie, zwłaszcza w części surowcowej. Zabrakło jednak środków na modernizację przetwórstwa, a jednocześnie panowała konkurencja między hutami, pojawiły się trudności w sprzedaży i wzrosło zadłużenie. W pierwszej dekadzie XXI upadły huty nierentowne, największe zostały sprzedane Mittal Steel, nie tylko w GOP, ale w całej Polsce (Sendzimira, Katowice). Niektóre przedsiębiorstwa współpracowały w ramach spółek kapitałowych (Alchemia Batory, Bankowa, Severstallat – Technologie Buczek), część z nich przekształcono w zakłady przetwórstwa hutniczego, zmodernizowano też proces przetwórstwa i dostosowano go do potrzeb rynkowych.

Reasumując można stwierdzić, że polityka gospodarcza państwa nie sprzyja konkurencyjności dwóch tradycyjnych gałęzi przemysłu, obciążając je różnorodnymi podatkami, którymi często nie są obarczone te branże w innych krajach Unii Europejskiej.

POZOSTAŁE DZIAŁY PRZEMYSŁU W GÓRNOŚLĄSKIM OKRĘGU PRZEMYSŁOWYM

Mimo dominacji w GOP górnictwa węgla kamiennego i hutnictwa żelaza, które w końcowym okresie PRL koncentrowały blisko 60% pracujących, w miastach okręgu rozwijały się również inne dziedziny przemysłu, jak energetyka, koksownictwo, hutnictwo metali nieżelaznych, przemysł maszyn górniczych, konstrukcji stalowych i pojazdów dla górnictwa, kotłów przemysłowych, przemysł samochodowy, włókiennictwo, przemysł szklarski i spożywczy, których udział w strukturze zatrudnienia nie przekraczał 8%.

Wiele zakładów z wymienionych branż zostało sprzedanych kapitałowi zagranicznemu i dzięki nowym inwestycjom dostosowanych do konkurencji na rynkach europejskich. Spośród nowych gałęzi przemysłu, które stosunkowo późno, bo dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku, pojawiły się w GOP, należy wymienić przemysł samochodowy. W latach dziewięćdziesiątych nastąpiła intensyfikacja jego rozwoju, po ulokowaniu w Gliwicach nowego zakładu General Motors, fabryki silników wysokoprężnych przez japońską firmę Isuzu w Tychach, przejęciu fabryki samochodów małolitrażowych w Tychach przez włoskiego Fiata oraz zakładu motoryzacyjnego w Sosnowcu przez Magneti Marelli, producenta samochodowych systemów oświetleniowych oraz innych zakładów powiązanych z przemysłem samochodowym (Lizak, 2009; Nowak, 2011; Wiedermann, 2008), m.in. Nexteer w Tychach, Brembo w Dąbrowie Górniczej oraz Moto-Profil w Chorzowie. Ponadto z branżą motoryzacyjną związanych jest bezpośrednio bądź pośrednio 65% zakładów zlokalizowanych w powstalej w 1996 roku Katowickiej Specjalnej Strefie Ekonomicznej.

Dobrze rozwijają się, obok samochodowej, branże przemysłowe zorientowane na rynek, takie jak produkcja materiałów budowlanych, zwłaszcza cementu i szkła oraz jego wyrobów, artykułów sanitarnych, tworzyw sztucznych, wyrobów z drewna, artykułów spożywczych, metalowych i elektrycznych. Inwestycje przemysłowe w Katowickiej Specjalnej Strefie Ekonomicznej wywarły duży wpływ na zmiany struktury przemysłu GOP, kształtując nową samochodową specjalizację (Wiedermann, 2008).

Oprócz wymienionych branż przemysłu, na obszarze GOP pojawia się coraz więcej przedsiębiorstw związanych z tradycyjnymi sektorami, jak zakłady produkujące: wyroby

hutnicze i metalowe (13), maszyny dla górnictwa (cztery), urządzenia do produkcji pary wodnej (trzy), a także powiązane podmioty zajmujące się sprzedażą hurtową metali i wyrobów (cztery), sprzedażą hurtową paliw (cztery). Znalazły się one wśród pierwszych 500 największych firm przemysłowych w Polsce wg wielkości sprzedaży w rankingu miesięcznika „Nowy Przemysł” w 2013 roku (*Największe firmy...*, 2014). W raporcie tym pojawiła się zaledwie jedna firma zajmująca się działalnością związaną z oprogramowaniem, którą można zaliczyć do nowoczesnych.

Reasumując, należy stwierdzić, że tradycyjne działy przemysłu z wielowiekową tradycją determinują rozwój firm powiązanych, przez co petryfikuje się dotychczasowa struktura wytwórczości. Nowe przemysły, poza motoryzacją, która się intensywnie rozwija, wkraczają stopniowo w obszar GOP. Są to przemysły o orientacji rynkowej, jak zakłady branży spożywczej, szklarskiej, drzewnej, artykułów sanitarnych, biurowych, opakowań, sprzętu czyszczącego. Przyczyniają się do dywersyfikacji struktury przemysłowej, która powoli przekształca się z monofunkcyjnej, zdominowanej przez przemysł górnictwo-hutniczy, w region o wielobranżowej działalności przemysłu. Mankamentem jest niewielki udział najbardziej pożądanych przemysłów wysokiej techniki.

UWAGI KOŃCOWE

Istotą zmian, jakie dokonały się w strukturze przemysłu GOP w ciągu 25 lat gospodarki rynkowej w Polsce, jest spadek znaczenia dwóch podstawowych gałęzi przemysłu, czyli górnictwa i hutnictwa żelaza, wyrażający się likwidacją wielu kopalń i hut oraz zakładów powiązanych produkcyjnie, a także olbrzymim spadkiem liczby pracujących. Mimo tych zmian obie gałęzie nadal dominują w strukturze zatrudnienia, koncentrując 53 tys. pracowników, czyli blisko 30% osób pracujących w przemyśle GOP. Z tymi tradycyjnymi gałęziami powiązane są liczne firmy produkujące maszyny, urządzenia, sprzęt oraz świadczące dla nich usługi, a także zajmujące się sprzedażą wyrobów tych branż. Drugą grupę stanowią przemysły, których udział przed 25 laty był niewielki, a które aktualnie dywersyfikują strukturę wytwórczości okręgu. Są to głównie przemysły o orientacji rynkowej, zlokalizowane w Katowickiej Specjalnej Strefie Ekonomicznej. W tej grupie czołową pozycję zajmuje przemysł samochodowy i zakłady z nim powiązane.

W konkluzji można stwierdzić, że w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym następuje powolna ewolucja struktury przemysłu. Przekształca się on z monofunkcyjnego okręgu z dominacją górnictwa i hutnictwa w okręg o różnorodnych branżach przemysłowych, chociaż wśród nich wyraźnie dominuje branża samochodowa.

Literatura References

- Czapliński, P., Rachwał T., Tobolska A., Uliszak, R. (2013). *Geografia gospodarcza. Przewodnik do ćwiczeń*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Delimitacja okręgów przemysłowych. Opracowania regionalne* (1982). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.

- Domański, B. (2001). *Kapitał zagraniczny w przemyśle Polski*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Dudała, J. (2014). Węgiel pod ścianą. *Nowy Przemysł*, 12, 44–50.
- Dulias, R., Hibszer, A. (red.) (2008). *Górnośląski Związek Metropolitalny. Zarys geograficzny*. Sosnowiec: Polskie Towarzystwo Geograficzne Oddział Katowicki.
- Gierańczyk, W. (2008). Problematyka definiowania zmian w tendencjach lokalizacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych w dobie globalizacji. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 11, 86–97.
- Gierańczyk, W., Rachwał, T. (2012). Structural changes in the industry of Poland against the background of eastern European Union states. *Quaestiones Geographicae*, 31(2), 83–93.
- Gierańczyk, W., Stańczyk, A. (2002). Okręgi przemysłowe w Polsce u progu XXI wieku. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 3, 61–66.
- Heder, A., Tkocz, M. (2013). Funkcjonowanie górnictwa węgla kamiennego w gospodarce opartej na wiedzy. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 21, 78–93.
- Kłosowski, F. (2008). Specjalne strefy ekonomiczne. W: M. Tkocz (red.). *Województwo śląskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*. Sosnowiec: Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, 149–157.
- Krzysztofik, R., Runge, J., Kantor-Pietraga, I. (2012). Paths of Environmental and Economic Reclamation: the Case of Post-Mining Brownfields. *Polish Journal of Environmental Studies*, 21(1), 219–223.
- Lizak, P. (2009). Wpływ koncernu Fiat na kształtowanie się przemysłu samochodów osobowych w Polsce. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 12, 79–86.
- Maśloch, P. (2013). Globalizacja i rozwój gospodarki w warunkach kryzysu. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 22, 147–160.
- Największe firmy przemysłowe w Polsce*. Raport specjalny miesięcznika gospodarczego „Nowy Przemysł” (2014).
- Nowak, P. (2011). Funkcjonowanie sektora motoryzacyjnego w okresie kryzysu w latach 2008–2009. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 17, 177–186.
- Polski przemysł stalowy 2013* (2013). Katowice: Hutnicza Izba Przemysłowo-Handlowa.
- Rachwał, T. (2003). Globalne uwarunkowania restrukturyzacji przedsiębiorstw Polski Południowo-Wschodniej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 6, 129–138.
- Rachwał, T. (2010). Struktura przestrzenna i działowa przemysłu Polski na tle Unii Europejskiej w świetle wybranych mierników. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 16, 105–124.
- Rachwał, T., Wiedermann, K., Kilar, W. (2009). Rola przemysłu w gospodarce układów regionalnych Unii Europejskiej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 14, 31–42.
- Rocznik statystyczny kopalń węgla kamiennego 1991* (1991). Katowice: Państwowa Agencja Węgla Kamiennego.
- Rocznik statystyczny województwa katowickiego 1989* (1989). Katowice: Urząd Statystyczny.
- Rocznik statystyczny województwa katowickiego 1991* (1991). Katowice: Urząd Statystyczny.
- Rocznik statystyczny województwa katowickiego 1995* (1995). Katowice: Urząd Statystyczny.
- Rocznik statystyczny województwa katowickiego 1999* (1999). Katowice: Urząd Statystyczny.
- Rocznik statystyczny województwa śląskiego 2003* (2003). Katowice: Urząd Statystyczny.
- Rocznik statystyczny województwa śląskiego 2007* (2007). Katowice: Urząd Statystyczny.
- Rocznik statystyczny województwa śląskiego 2013* (2013). Katowice: Urząd Statystyczny.
- Smętkowski, M. (2008). Rola specjalnych stref ekonomicznych w kształtowaniu struktury przestrzennej przemysłu w Polsce. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 17, 204–216.

- Strykiewicz, T. (1999). *Adaptacja przestrzenna przemysłu w Polsce w warunkach transformacji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Śleszyński, P. (2007). Gospodarcze funkcje kontrolne w przestrzeni Polski. *Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN*, 213.
- Tkocz, M. (2008). Przemysł Górnośląskiego Związku Metropolitalnego. W: R. Dulias, A. Hibszer (red.). *Górnośląski Związek Metropolitalny. Zarys geograficzny*. Sosnowiec: Polskie Towarzystwo Geograficzne Oddział Katowicki.
- Tkocz, M., Żydzik, J. (2010). Rola światowego koncernu w przemianach przestrzeni przemysłowej Polski w okresie transformacji na przykładzie The Coca Cola Company. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 16, 169–175.
- Tobolska, A. (2006). Strategie globalne a nowe formy organizacji przedsiębiorstw transnarodowych. W: Z. Ziolo, T. Rachwał (red.). *Rola przedsiębiorczości w podnoszeniu konkurencyjności społeczeństwa i gospodarki. Przedsiębiorczość–Edukacja*, 2, 125–143.
- Wiedermann, K. (2008). Czynniki i skutki rozwoju przemysłu motoryzacyjnego na terenie województwa śląskiego. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 10, 93–108.
- Województwo śląskie 2003 – podregiony, powiaty, gminy*. (2003). Katowice: Urząd Statystyczny.
- Województwo śląskie 2007 – podregiony, powiaty, gminy*. (2007). Katowice: Urząd Statystyczny.
- Województwo śląskie 2013 – podregiony, powiaty, gminy*. (2013). Katowice: Urząd Statystyczny.
- Ziolo, Z. (2008). Problemy badawcze struktury przestrzennej przemysłu. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 1, 9–25.
- Ziolo, Z. (2009). Procesy kształtowania się światowych korporacji i ich wpływ na otoczenie. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 12, 11–31.
- Ziolo, Z., Rachwał, T. (red.) (2006). *Procesy transformacji układów przestrzennych przemysłu na tle zmieniającego się otoczenia. Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 10.

Maria Tkocz, doktor habilitowany nauk o ziemi w zakresie geografii, profesor Uniwersytetu Śląskiego. Specjalizuje się w geografii ekonomicznej, zwłaszcza geografii przemysłu, miast, turystyki oraz gospodarki przestrzennej. Jest autorką ponad 100 publikacji, w tym czterech monografii.

Maria Tkocz, Assistant Professor of Earth Sciences in the field of geography, Associate Professor at the University of Silesia. She specializes in economic geography, especially industrial, city, tourism, and spatial planning. Maria Tkocz is the author of over 100 publications, including four monographs.

Adres/address:

Uniwersytet Śląski
Wydział Nauk o Ziemi
Katedra Geografii Ekonomicznej
ul. Będzińska 60, 41-210 Sosnowiec, Polska
e-mail: maria.tkocz@us.edu.pl